ROCZNIK LUBUSKI Tom 52, cz. 1, 2026 ISSN 0485-3083

DOI: https://doi.org/10.61825/rl.2026.v521.06

Piotr Jacek Krzyżanowski*
Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2341-8106
e-mail: pkrzyzanowski@ajp.edu.pl

CYGANIE/ROMOWIE NA ZIEMI LUBUSKIEJ I ICH WYBITNI PRZEDSTAWICIELE W REGIONALNYCH ZBIORACH ARCHIWALNO-BIBLIOTECZNYCH

GYPSIES/ROMA IN THE LUBUSZ REGION AND THEIR PROMINENT REPRESENTATIVES IN REGIONAL ARCHIVAL AND LIBRARY HOLDINGS

Keywords: regional archival and library collections, Lubusz Region, Gypsies/Roma.

The aim of the article is to present an overview of regional archival and library holdings relating to the presence of Gypsies/Roma in the Lubusz Region after 1945. The author focuses on the holdings of the state archives in Gorzów Wielkopolski and Zielona Góra, as well as on the collections of the Zbigniew Herbert Regional and Municipal Public Library in Gorzów Wielkopolski and the Cyprian Norwid Regional and Municipal Public Library in Zielona Góra. The author's interest in this topic stems from the fact that, after the Second World War, the Gypsies/Roma established a clearly discernible presence in the Lubusz Region.

* **Piotr Jacek Krzyżanowski** – doktor habilitowany nauk humanistycznych w dyscyplinie historia, profesor uczelni; zainteresowania badawcze: Trzecia Rzesza Niemiecka wobec Romów i Sinti, mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po 1945 roku, ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości romskiej, społeczno-polityczne aspekty wielokulturowości.

CYGANIE/ROMOWIE NA ZIEMI LUBUSKIEJ I ICH WYBITNI PRZEDSTAWICIELE W REGIONALNYCH ZBIORACH ARCHIWALNO-BIBLIOTECZNYCH

Słowa kluczowe: regionalne zbiory archiwalno-biblioteczne, Ziemia Lubuska, Cyganie/Romowie

Celem artykułu jest próba przedstawienia stanu regionalnego zasobu archiwalno-bibliotecznego dotyczącego obecności Cyganów/Romów na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku. W tekście autor skupia się na zasobach archiwów państwowych w Gorzowie Wielkopolskim i w Zielonej Górze, jak również na zasobach bibliotecznych Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim oraz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze. Inspiracją dla autora do przedstawienia tytułowego zagadnienia jest fakt, że Cyganie/Romowie po II wojnie światowej w dostrzegalny sposób zaznaczyli swoją obecność na Ziemi Lubuskiej.

Wprowadzenie

Tekst artykułu dotyczy „jednego przypadku etnicznego", konkretnie grupy polskich Cyganów, a według obowiązującego nazewnictwa ustawy z 2005 roku o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r...., 2005) – chodzi o Romów. Mając świadomość sporów związanych ze stosowaniem terminów „Cyganie" oraz „Romowie", autor zastosował formę, którą zaproponował Lech Mróz, stwierdzając, że „Słowo »Cygan« jest powszechnie znanym egzoetnonimem, samo w sobie nie jest pejoratywne. Znaczenie słowu nadają ludzie. Sama zmiana określenia jest zabiegiem o charakterze magicznym. Dopiero poprawa poziomu wiedzy, wpajanie konieczności tolerancji dla odmienności kulturowej, etnicznej czy wyznaniowej może poprawić obraz i wzajemne stosunki Cyganów z nie-Cyganami" (Mróz 2014, s. 29-30).

Ziemia Lubuska po 1945 roku stała się swoistym miejscem skrzyżowania kultur. Na tym terenie obok Niemców, Polaków, Ukraińców, Łemków, Tatarów, Karaimów, Greków zamieszkali także Cyganie. Ziemia Lubuska stała się dla Cyganów ważna z jeszcze jednego powodu. W 1954 roku w Gorzowie zamieszkała Bronisława Wajs-Papusza. Chociaż Cyganie zaprzestali wędrówki, to jej motyw powracał i był żywy w wierszach poetki, która w 1962 roku została przyjęta do Związku Literatów Polskich. Losy Cyganów na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku jak dotąd nie zostały gruntownie

opisane. Do wąskiego grona badaczy podejmujących ten wątek przed 1989 rokiem należy zaliczyć socjologa Józefata Zywerta oraz prawnika Alberta Pawłowskiego. Także po 1989 roku tematyka dotycząca obecności Cyganów na Ziemi Lubuskiej nie była często podejmowana. Należy w tym miejscu wymienić pionierskie opracowanie autorstwa Piotra Krzyżanowskiego, Grażyny Pytlak i Leszka Bończuka (2002), Andrzeja Łuczaka (2013) oraz Fatimy Nowak-Małolepszej (2011).

Wędrówka jest symbolem etnicznej wspólnoty Cyganów (wspólnoty kreowanej przez aktywistów, bowiem Cyganie/Romowie – mieszkańcy podgórskich wiosek nie wędrowali, od pokoleń prowadzili życie osiadłe).

Natomiast przeprowadzona w Polsce w 1964 roku akcja „zatrzymania taborów" stanowiła swoisty próg między tradycyjnym, wędrownym trybem życia koczujących Cyganów a nowym osiadłym. Ich obecne rozmieszczenie na Ziemi Lubuskiej jest efektem podjętej przez władze państwowe PRL w 1964 roku akcji przymusowego osiedlenia. W rezultacie Cyganie zostali administracyjnie przypisani do miejsca osiedlenia. Współcześnie największe skupiska Cyganów na Ziemi Lubuskiej znajdują się w Gorzowie Wielkopolskim oraz w Nowej Soli. Cyganie nie stanowią jednorodnej społeczności, dzielą się na szereg grup różniących się między sobą językiem, stopniem przywiązania do tradycji oraz zamożnością. Ziemię Lubuską najliczniej zamieszkują przedstawiciele grupy „Polska Roma". Są to Cyganie o silnych tradycjach wędrowniczych i dlatego grupa ta w największym stopniu została dotknięta skutkami przymusowego osiedlenia w czasach PRL.

Celem artykułu jest przedstawienie zawartości regionalnych zbiorów archiwalno-bibliotecznych dotyczących tematyki Cyganów na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku. Tekst został napisany w oparciu o przeprowadzoną przez autora kwerendę archiwalno-biblioteczną.

Cyganie na Ziemi Lubuskiej w regionalnych zbiorach archiwalnych

W zasobach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze przechowywany jest stosunkowo liczny zbiór dokumentów dotyczących społeczności cygańskiej na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku. Należy podkreślić, że są to dokumenty pochodzące w zdecydowanej części z lat 1952-1975 i wytworzone głównie przez terenowy aparat administracyjny. Warto nadmienić, że wymienione ramy chronologiczne są odzwierciedleniem ogólnokrajowej akcji osiedlenia Cyganów w Polsce podjętej przez władze państwowe PRL w 1952 roku. Natomiast kulminacja tych działań przypadła na 1964 rok. Z kolei w 1975 roku władze państwowe PRL uznały akcję osiedleńczą na terenie całego kraju za zakończoną i dlatego praktycznie brak jest dokumentów z późniejszych lat odnoszących się do kwestii cygańskiej.

Dokumenty dotyczące Cyganów przechowywane w zasobach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze są zawarte w następujących zespołach archiwalnych: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zielonej Górze, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, Urząd Wojewódzki w Zielonej Górze. Należy stwierdzić, że materiał archiwalny dotyczący Cyganów zawiera duży ładunek faktografii i pokazuje, jak pomysły władz państwowych i lokalnych na rozwiązanie „problemu cygańskiego" stopniowo dojrzewały do wdrażania w życie coraz bardziej radykalnych form represji wobec wędrujących Cyganów. Zamiarem władz państwowych stało się, aby Cyganie swoim stylem życia nie odróżniali się od reszty społeczeństwa. Celem władz państwowych było osiedlenie oraz „produktywizacja" Cyganów, czyli zatrudnienie ich w uspołecznionych zakładach pracy. Z dokumentów archiwalnych wynika, że odgórne założenie osiedlenia Cyganów było skrupulatnie realizowane przez aparat administracyjny na terenie ówczesnego województwa zielonogórskiego.

W sprawozdaniach oraz informacjach sporządzanych przez prezydia rad narodowych zostało zawartych wiele szczegółowych informacji na temat rozmieszczenia oraz liczby Cyganów w gminach, powiatach i miastach województwa zielonogórskiego. Na przykład w informacji „O ludności cygańskiej" sporządzonej w 1974 roku przez Wydział Spraw Wewnętrznych Urzędu Wojewódzkiego w Zielonej Górze podano, że ogółem w województwie zielonogórskim zamieszkiwało 220 rodzin cygańskich. Najwięcej rodzin mieszkało w Gorzowie Wielkopolskim (78), Nowej Soli (39), Zielonej Górze (28), Głogowie (15), Sulechowie (13) i Żarach (12). Ogółem na terenie województwa zielonogórskiego mieszkało 988 osób, w tym 518 osób dorosłych (272 kobiety), 401 dzieci do lat 15, 69 nieletnich w wieku od 16 do 19 lat (Archiwum Państwowe w Zielonej Górze – APZG, sygn. 303).

Ponadto materiały archiwalne zgromadzone w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze zawierają szereg informacji na temat zatrudnienia Cyganów, udzielonej im pomocy materialnej, warunków mieszkaniowych rodzin romskich, opieki zdrowotnej, realizacji obowiązku szkolnego przez dzieci romskie oraz zwalczania analfabetyzmu wśród dorosłych.

Na szczególną uwagę zasługują dwa dokumenty znajdujące się w zespole: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zielonej Górze (lata 1950-1975). Są to następujące archiwalia: uchwała nr 452/52 Prezydium Rządu z dnia 24 maja 1952 roku w sprawie: „pomocy ludności cygańskiej przy przechodzeniu na osiadły tryb życia" (APZG, KWPZPR sygn. 529 a) oraz instrukcja w sprawie „wykonania uchwały Prezydium Rządu z dnia 24 maja 1952 roku dotyczącej pomocy ludności cygańskiej

przy przechodzeniu na osiadły tryb życia" (APZG, KWPZPR sygn. 529 b). Przyjęcie przez rząd wymienionych dokumentów miało na celu rozwiązanie „problemu cygańskiego" w Polsce, czyli likwidację wędrownego trybu życia Cyganów. W założeniu władz państwowych osiedlenie Cyganów miało ich „ucywilizować" oraz wyeliminować ich szkodliwe nawyki (żebractwo, wróżbiarstwo, kradzieże, oszustwa).

Wydana do uchwały Prezydium Rządu instrukcja wskazywała na „zestaw środków", którymi miały kierować się prezydia rad narodowych podczas akcji osiedleńczej oraz „produktywizacji" Cyganów. Warto także wspomnieć o pochodzącym z 1973 roku i przechowywanym w zasobach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze maszynopisie opracowania autorstwa Józefata Zywerta pt. „Procesy osiedlania się ludności cygańskiej w województwie zielonogórskim" (APZG, LTN sygn. 647 a). Maszynopis opracowania liczy 170 stron i składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów oraz zakończenia.

W opracowaniu autor przytoczył bibliografię oraz zawarł wykaz zamieszczonych tabel i rycin. Intencją Zywerta było opublikowanie opracowania przez Lubuskie Towarzystwo Naukowe. Jednak w treści notatki znajdującej się w teczce stwierdzono, że autor nie wprowadził żadnych zmian oraz istotnych poprawek wskazanych uprzednio przez recenzenta opracowania (APZG, LTN sygn. 647 b). Wobec powyższego opracowanie nie ukazało się drukiem. Mimo to warto zwrócić uwagę na treść opracowania, które szeroko omawia strukturę społeczną Cyganów zamieszkałych na Ziemi Lubuskiej, ich rozmieszczenie, liczebność oraz źródła utrzymania. Jest to niewątpliwą zaletą pracy. Nie można jednak zapomnieć, że opracowanie Józefata Zywerta powstawało w konkretnym kontekście politycznym, gdy władze państwowe PRL doprowadzały do końca akcję przymusowego osiedlenia Cyganów. Stąd też autor niejednokrotnie posługiwał się słownictwem charakterystycznym dla epoki oraz stosowanym przez władze państwowe, jak na przykład: „produktywizacja", „stabilizacja", „element cygański" (APZG, LTN sygn. 647 a). Mimo to opracowanie autorstwa Józefata Zywerta jest cennym źródłem informacji o procesie osadnictwa Cyganów na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej.

Nie można także pominąć przechowywanych w zasobach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze materiałów archiwalnych dotyczących Bronisławy Wajs-Papuszy. Na szczególną uwagę zasługuje teczka zatytułowana: „Akta osobowe Bronisława Wajs-Papusza, 1984", znajdująca się w zespole archiwalnym oznaczonym „Związek Literatów Polskich. Oddział w Zielonej Górze". W teczce znajduje się biogram Papuszy oraz korespondencja Zarządu Oddziału Związku Literatów Polskich w Zielonej Górze z Ministerstwem Kultury i Sztuki oraz Zakładem Ubezpieczeń Społecznych. Celem prowadzo-

nej korespondencji przez zielonogórski Oddział Związku Literatów Polskich było pozyskanie dla Papuszy pomocy materialnej (APZG, ZLP sygn. 32).

Także w aktach przechowywanych w Archiwum Państwowym w Gorzowie Wielkopolskim stosunkowo dużo dokumentów dotyczy Cyganów. Dokumenty te znajdują się głównie w zespołach archiwalnych: Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Gorzowie Wielkopolskim oraz Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gorzowie Wielkopolskim. Archiwalia dotyczące Cyganów przechowywane w zasobach gorzowskiego Archiwum Państwowego zostały szeroko omówione przez Dariusza A. Rymara (Rymar 2014, s. 36-39).

Warto w tym miejscu jedynie zaznaczyć, że dokumenty te w zasadniczej części pochodzą z lat 1951-1965, a więc z okresu prowadzonej przez władze państwowe PRL akcji osiedlenia Cyganów. Na uwagę zasługują pisma okólne kierowane przez Prezydium Wojewódzkiej Rady w Zielonej Górze do podległych prezydiów rad narodowych zawierające wytyczne dotyczące prowadzenia akcji osiedleńczej, m.in. ustalenia szlaków wędrujących taborów, spisu ich członków oraz procedury wydawania dokumentów tożsamości. Zgodnie z wytycznymi, wszystkie wymienione działania prezydia rad narodowych miały podejmować w porozumieniu z komitetami PZPR oraz MO (APG, PPRN sygn. 1509).

Na uwagę zasługuje przechowywany w gorzowskim Archiwum Państwowym „Rejestr rodzin cygańskich osiadłych w Gorzowie" pochodzący z lat 1971-1973 (APG, PMRN sygn. 1581). Rejestr składa się z części statystycznej i opisowej oraz rubryk dotyczących adresu zamieszkania rodziny, warunków lokalowych, liczby osób w lokalu, informacji o zatrudnieniu, realizacji obowiązku szkolnego przez dzieci. Warto zaznaczyć, że wykazy pozwalały ustalić potrzeby materialne poszczególnych rodzin, ale jednocześnie umożliwiały władzom wgląd w środowisko cygańskie.

Nie można pominąć przechowywanych w Archiwum Państwowym w Gorzowie Wielkopolskim materiałów dotyczących Bronisławy Wajs-Papuszy. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę przede wszystkim na następujące zespoły archiwalne: Zespół 66/968 Wojewódzki Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Gorzowie Wielkopolskim, Zespół 66/62 Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gorzowie Wielkopolskim oraz Zbiór kopert dowodów osobistych z terenu działania Archiwum Państwowego w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 66/1086. W tym ostatnim zespole znajduje się m.in. ankieta wypełniona przez Papuszę w 1952 roku w celu uzyskania dowodu osobistego oraz zgłoszenie zamieszkania rodziny Wajsów w Gorzowie Wielkopolskim z 4 lipca 1955 roku.

Fot. 1. AP w Gorzowie Wielkopolskim, sygn. 66/1086/8256. Karta z kartoteki dowodów osobistych Bronisławy Wajs, z jej fotografią, odciskiem palców i podpisem, 17.06.1953 r.

Z uznaniem należy odnotować fakt, że archiwa państwowe w Gorzowie Wielkopolskim i Zielonej Górze sukcesywnie wprowadzają niezbędne narzędzia do udostępnienia przechowywanych dokumentów społeczeństwu. Poprzez digitalizację zasób archiwalny staje się szerzej dostępny.

Cyganie na Ziemi Lubuskiej w regionalnych zbiorach bibliotecznych

W zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim oraz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze znajduje się pięć autorskich monografii, które dotyczą obecności Cyganów na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku. Poniżej zostaną one skrótowo omówione w porządku chronologicznym, według daty ich wydania.

Jako pierwsze należy wymienić opracowanie Alberta Pawłowskiego pt. „Cyganie: studia nad przestępczością" (Pawłowski 1973) ukazało się nakładem Lubuskiego Towarzystwa Naukowego. Albert Pawłowski w swoim opracowaniu szeroko omówił uwarunkowania przestępczości wśród Cyganów z uwzględnieniem m.in. podziału rodzajowego przestępczości, techniki działania sprawcy oraz metod uchylania się sprawców od odpowiedzialności karnej. Warto podkreślić, że Albert Pawłowski treść swojego opracowania w znacznym stopniu oparł na analizie akt postępowań karnych przeciwko sprawcom wywodzącym się ze społeczności romskiej. W zamierzeniu Alberta Pawłowskiego opracowanie miało spełnić rolę pomocniczą w codziennej pracy organów ścigania. W zakresie terytorialnym, jak sam autor zaznaczył, rozprawa obejmuje obszar Polski. W załączonym przez Alberta Pawłowskiego wykazie zbadanych akt znalazły się akta spraw pochodzących m.in. z Prokuratury Powiatowej oraz Sądu Powiatowego w Gorzowie Wielkopolskim, Sądu Powiatowego w Gubinie, Sądu Powiatowego w Kożuchowie, Prokuratury Powiatowej oraz Sądu Powiatowego w Krośnie Odrzańskim, Sądu Powiatowego w Międzyrzeczu, Sądu Powiatowego w Nowej Soli, Sądu Powiatowego w Słubicach, Prokuratury Powiatowej oraz Sądu Powiatowego w Świebodzinie, Prokuratury Powiatowej oraz Sądu Powiatowego w Zielonej Górze, Sądu Powiatowego w Żaganiu, Sądu Powiatowego w Żarach (Pawłowski 1973, s. 229-234). Jak widać, Pawłowski w swoim opracowaniu w znacznym stopniu oparł swoje rozważania, odwołując się do przykładów przestępczości wśród Cyganów z terenu Ziemi Lubuskiej. Warto podkreślić, że według ustaleń Pawłowskiego w strukturze przestępstw popełnianych przez romskich sprawców dominowały czyny skierowane przeciwko mieniu: wyłudzenia, kradzieże, rabunki. W sposób szczególny na uwagę zasługuje omówienie przez Pawłowskiego wróżbiarstwa oraz magii (Pawłowski 1973, s. 51-63). Zdaniem Pawłowskiego istotny wpływ na podłoże przestępczości wśród Cyganów miał czynnik ekonomiczny. Należy pamiętać, że Pawłowski pisał swoje opracowanie w konkretnej rzeczywistości, w okresie gdy władze państwowe PRL doprowadzały do końca akcję przymusowego osiedlenia Cyganów w Polsce. W związku z tym Pawłowski wskazał w swoim opracowaniu na współzależność między „częstotliwością czynów przestępnych a przynależnością szczepową sprawców oraz ich stosunkiem do osiadłego trybu życia". Zdaniem Pawłowskiego koczujący Cyganie częściej wchodzili w kolizję z prawem niż ci, którzy przeszli na osiadły tryb życia. Albert Pawłowski daleki był jednak od tego, aby naznaczać Cyganów/Romów jako grupę szczególnie predysponowaną do łamania porządku prawnego (Pawłowski 1973, s. 209-228).

Kolejne opracowania poruszające obecność Cyganów na Ziemi Lubuskiej ukazały się już po 1989 roku. W 2002 roku nakładem Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Bronisławy Wajs-Papuszy ukazało się opracowanie zatytułowane „Cyganie. Mity i fakty" autorstwa Piotra Krzyżanowskiego, Grażyny Pytlak i Leszka Bończuka (Krzyżanowski i in. 2002). Warto dodać, że książka ukazała się dzięki dotacji ze środków Brytyjskiego Funduszu Know How dla Polski zarówno w języku polskim, jak i angielskim oraz została szeroko rozprowadzona w kraju. Wartość opracowania polega na tym, że po raz pierwszy zostały ujawnione w nim i zamieszczone dokumenty z akcji przymusowego osiedlenia Romów w Polsce. Autorzy książki wykazali, że zamysły władz państwowych PRL zmierzające do przymusowego osiedlenia Cyganów zbiegły się z wielowiekowymi uprzedzeniami i nietolerancją, jaka towarzyszyła Cyganom przez wieki. W wymienionym opracowaniu znalazło się także wiele odniesień do historii artystycznego taboru „Cyganów polskich". Z taborem byli związani m.in. Bronisława Wajs-Papusza oraz jej krewny Edward Dębicki. Ostatecznie członkowie zespołu na początku lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku za miejsce swojego osiedlenia obrali Żagań oraz Gorzów Wielkopolski. Należy podkreślić, że w książce została opisana historia Cygańskiego Teatru Muzycznego „Terno" oraz historia Międzynarodowych Spotkań Zespołów Cygańskich „Romane Dyvesa", których pomysłodawcą był Edward Dębicki (Krzyżanowski, Pytlak, Bończuk 2002, s. 148-176). Warto dodać, że spotkania odbywają się nieprzerwanie od 1989 roku w Gorzowie Wielkopolskim.

Z kolei Fatima Nowak-Małolepsza w swoim opracowaniu z 2011 roku zatytułowanym „Mniejszości narodowe na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej" zawarła rozdział poświęcony Cyganom. Cezura czasowa rozdziału obejmuje lata 1945-1989. Autorka w znacznym stopniu skupiła się na przedstawieniu na przykładzie województwa zielonogórskiego meandrującej polityki władz państwowych PRL zmierzającej do asymilacji Cyganów (Nowak-Małolepsza 2011, s. 125-143). Warto zaznaczyć, że treść rozdziału została opracowana w znacznym stopniu na podstawie dokumentów przechowywanych w zasobach Archiwum Państwowego w Zielonej Górze.

Stąd też w tekście zostały zawarte szczegółowe dane z lat 1952-1964 dotyczące rozmieszczenia Cyganów w poszczególnych powiatach województwa zielonogórskiego (Nowak-Małolepsza 2011, s. 127-131).

W dalszej kolejności na uwagę zasługuje publikacja urodzonego w rodzinie romskiej Andrzeja Łuczaka zatytułowana „Sytuacja ludności romskiej na Ziemi Lubuskiej w XX wieku" (Łuczak 2013). W wymienionym opracowaniu Andrzej Łuczak szeroko omawia obecność poszczególnych grup Cyganów na Ziemi Lubuskiej, ich strukturę społeczną oraz źródła zarobkowania. Szcze-

gólnie wiele miejsca autor poświęcił oddzielnej grupie niemieckich Sinti. Z kart opracowania dowiadujemy się, że pojedyncze rodziny Sinti zamieszkały po 1945 roku na Ziemi Lubuskiej, głównie w Zielonej Górze (Łuczak 2013, s. 17-18). Często były to rodziny okaleczone przez przeżycia i doświadczenia II wojny światowej. Na podstawie źródeł archiwalnych Andrzej Łuczak przedstawił także rozmieszczenie Cyganów na Ziemi Lubuskiej, będące często efektem przymusowej akcji osiedleńczej w czasach PRL (Łuczak 2013, s. 24-26).

W dalszej kolejności na uwagę zasługuje opracowanie zbiorowe pt. „Gorzów miastem wielu kultur", które ukazało się w 2014 roku. W wymienionym opracowaniu został zamieszczony tekst autorstwa Piotra Krzyżanowskiego omawiający problematykę związaną z osiedleniem Cyganów w Gorzowie Wielkopolskim i powiecie gorzowskim po 1945 roku. W tekście Krzyżanowski przedstawił m.in. mało znany fakt wystosowania przez przedstawicieli Cyganów petycji przeciwko przymusowemu osiedleniu skierowanej w 1957 roku do I Sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki (Krzyżanowski 2014, s. 45-62).

W tym samym opracowaniu został zamieszczony tekst autorstwa Leszka Bończuka zatytułowany „Wybitni gorzowscy Cyganie". W tekście zostały przedstawione sylwetki: Bronisławy Wajs-Papuszy, Edwarda Dębickiego oraz Alfredy Markowskiej (Bończuk 2014, s. 181-194).

Na szczególną uwagę zasługują znajdujące się w zbiorach bibliotecznych gorzowskiej książnicy oraz zielonogórskiej książnicy dwie monografie autorskie Piotra J. Krzyżanowskiego: „Między wędrówką a osiedleniem. Cyganie w Polsce w latach 1945-1964" (Krzyżanowski 2017) oraz „Między przymusowym osiedleniem a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w Polsce w latach 1964-1989" (Krzyżanowski 2021).

Z pierwszego opracowania czytelnik może dowiedzieć się, że kwestia przymusowego osiedlenia Cyganów na Ziemi Lubuskiej stwarzała władzom województwa zielonogórskiego poważne problemy natury organizacyjnej, m.in. brakowało odpowiednich lokali mieszkalnych. Podobnie niekorzystnie wyglądała sytuacja związana z zatrudnieniem Cyganów w uspołecznionych zakładach pracy oraz Państwowych Gospodarstwach Rolnych (PGR-ach). Z kolei władze oświatowe miały problem z objęciem Cyganów zinstytucjonalizowanym systemem nauczania. Młodzież cygańska z powodzeniem uczyła się jedynie w szkołach muzycznych. Na przykład Fryderyk Grinnole zamieszkały w Żaganiu uczęszczał jako pianista do Konserwatorium Muzycznego we Wrocławiu. Z kolei do Państwowej Szkoły Muzycznej w Gorzowie Wielkopolskim uczęszczali: Edward Dębicki, Zbigniew Krzyżanowski, Edward Jaworski oraz Władysław Wajs (Tarzan), przybrany syn Pa-

puszy. Na uwagę w książce zasługuje obszerne omówienie form przemocy politycznej państwa wobec Cyganów opierających się wszelkimi sposobami przed osiedleniem oraz „produktywizacją" (Krzyżanowski 2017, s. 177-193). Należy nadmienić, że książka została napisana w oparciu o szeroki materiał źródłowy, m.in. dokumenty przechowywane w archiwach państwowych w Gorzowie Wielkopolskim oraz Zielonej Górze.

Z kolei druga książka Krzyżanowskiego zatytułowana „Między przymusowym osiedleniem a presją asymilacyjną państwa. Cyganie w Polsce w latach 1964-1989" omawia proces przystosowywania się Cyganów do osiadłego trybu życia.

Książka została oparta na podstawie źródłowej rozproszonej po wielu zespołach i archiwach państwowych. Treść książki pokazuje, że przeprowadzona w Polsce w 1964 roku akcja „zatrzymania taborów", na tle pozostałych regionów kraju, w sposób szczególnie natężony była prowadzona na terenie Ziemi Lubuskiej. Prezydia rad narodowych otrzymały w tym zakresie silne wsparcie ze strony Milicji Obywatelskiej (MO). W opinii organów ścigania Cyganie stanowili grupę potrafiącą szybko wypracować nowe formy przestępczości, adekwatnie do zmieniającej się rzeczywistości (Krzyżanowski 2021, s. 350-355). Należy nadmienić, że w wymienionych wyżej opracowaniach Piotra J. Krzyżanowskiego czytelnik znajdzie jeszcze więcej odniesień do sytuacji Cyganów na Ziemi Lubuskiej w latach 1945-1989.

Wybitni przedstawiciele społeczności cygańskiej w regionalnych zbiorach bibliotecznych

W zbiorach książnicy gorzowskiej oraz książnicy zielonogórskiej znajdziemy opracowania poświęcone trzem wybitnym przedstawicielom społeczności cygańskiej, którzy swoje losy związali z Ziemią Lubuską. Są to Bronisława Wajs-Papusza (1908-1987), Edward Dębicki (ur. 1935) oraz Alfreda Markowska (1926-2021).

Na temat Bronisławy Wajs-Papuszy napisano już wiele. Świadczy o tym obszerna objętość zestawu bibliograficznego zatytułowanego „Bronisława Wajs Papusza" opracowanego przez Annę Sokółkę i Danutę Zielińską oraz wydanego w 2018 roku przez Wojewódzką i Miejską Bibliotekę Publiczną im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim (Sokółka, Zielińska 2018, s. 19-202). Należy nadmienić, że zestaw bibliograficzny ukazał się z okazji przypadającej w 2018 roku 110. rocznicy urodzin Bronisławy Wajs-Papuszy.

O Papuszy jako pierwszy pisał Jerzy Ficowski (Ficowski 1985, s. 252-278). Warto także wspomnieć o książce Magdaleny Machowskiej zatytułowanej „Bronisława Wajs-Papusza: między biografią a legendą" (Machowska 2011) oraz książce Angeliki Kuźniak pt. „Papusza" (Kuźniak 2013).

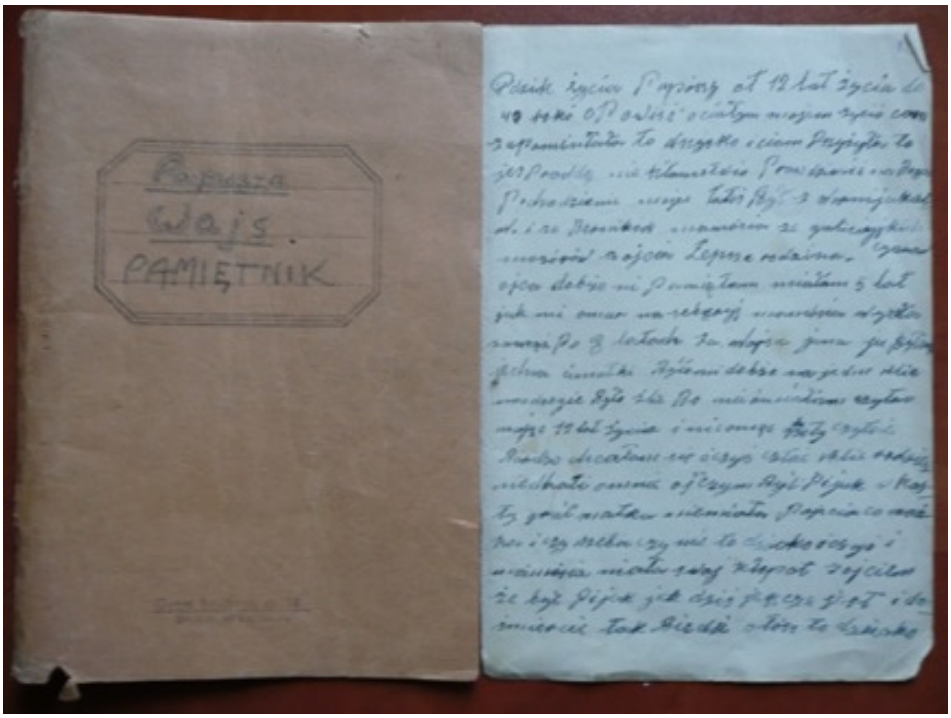
Natomiast w sposób szczególny zasługują na uwagę dwa opracowania o Papuszy przygotowane przez lubuskich regionalistów: Krystynę Kamińską oraz Leszka Bończuka. W 1992 roku ukazało się pod redakcją Jerzego Sikory opracowanie pt. „Papusza czyli wielka tajemnica" (Sikora 1992). W opracowaniu zostały zawarte zebrane i opatrzone komentarzem przez Krystynę Kamińską teksty autorstwa znanych dziennikarzy i krytyków literackich, twórców kultury związanych z Ziemią Lubuską, m.in. Tadeusza Kajana, Haliny Ańskiej, Czesława Sobkowiaka, Zdzisława Morawskiego. Wszyscy oni mieli okazję poznać Papuszę i rozmawiać z nią. Zamieszczone w wymienionym opracowaniu teksty o Papuszy i jej twórczości ukazały się wcześniej m.in. na łamach popularnych czasopism: „Tygodnika Zachodniego", „Życia Literackiego", „Nadodrza", „Gazety Lubuskiej", „Ziemi Gorzowskiej". Opracowanie zostało opatrzone posłowiem Krystyny Kamińskiej (Kamińska 1992, s. 132-134). Z kolei w 1996 roku ukazało się niezbyt obszerne, ale niezmiernie ważne opracowanie niezwykle zasłużonego lubuskiego regionalisty Leszka Bończuka[1] zatytułowane „Papusza czyli wolność tajemna". W wymienionym opracowaniu Leszek Bończuk dokonał wnikliwej analizy listów Bronisławy Wajs-Papuszy do Juliana Tuwima (Bończuk 1996, s. 6-10). Duża część listów, które omówił Leszek Bończuk, została wysłana przez Papuszę z Żagania, gdzie na jakiś czas poetka zamieszkała w 1952 roku. Natomiast fundamentalną publikacją dotyczącą życiorysu oraz twórczości Papuszy jest opracowanie zbiorowe pod redakcją Dariusza A. Rymara zatytułowane „Bronisława Wajs-Papusza (1908-1987) – biografia i dziedzictwo" (Rymar 2017). Publikacja została wydana w 2017 roku przez Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim. Należy nadmienić, że w opracowaniu została po raz pierwszy przytoczona rzeczywista data urodzenia Papuszy, która została ustalona przez Dariusza A. Rymara na podstawie żmudnych badań archiwalnych (Rymar 2017, s. 28-38).

Nie można także pominąć publikacji Magdaleny Machowskiej zatytułowanej „Ja, cygańska dziewczyna. Bronisława Wajs-Papusza w dokumentach i w pieśniach". To ważne opracowanie poświęcone poetce ukazało się w 2020 roku nakładem Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim. Warto zaznaczyć, że w wymienionym opracowaniu Magdalena Machowska przedstawiła m.in. historię emi-

[1] Leszek Bończuk (1949-2023). Działacz kultury, regionalista, współzałożyciel Stowarzyszenia Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Bronisławy Wajs-Papuszy, wieloletni współorganizator Międzynarodowych Spotkań Cygańskich „Romane Dyvesa", uhonorowany wieloma odznaczeniami państwowymi, m.in. w 2016 r. został nagrodzony Odznaką Honorową za Zasługi dla Województwa Lubuskiego.

sji karty pocztowej z wizerunkiem Bronisławy Wajs-Papuszy (Machowska 2020, s. 96-103).

Ponadto w zasobach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim oraz w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze znajduje się publikacja autorstwa Emilii Kledzik pt. „Perspektywa poety. Cyganologia Jerzego Ficowskiego" (Kledzik 2023). Warto dodać, że książka Emilii Kledzik powstała m.in. w oparciu o pamiętnik Bronisławy Wajs-Papuszy znajdujący się w zasobach Zbiorów Specjalnych gorzowskiej książnicy.

Fot. 2. Okładka oraz pierwsza strona pamiętnika Bronisławy Wajs-Papuszy. Zbiory Specjalne Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim.

Z kolei Edward Dębicki jest postacią wybitną, zasłużoną dla własnej społeczności cygańskiej, ale także dla polskiej większości. Jest kompozytorem, wirtuozem akordeonu, poetą, pisarzem, założycielem i kierownikiem Cygańskiego Teatru Muzycznego „Terno". Za swoją twórczą pracę artystyczną został wielokrotnie nagrodzony licznymi odznaczeniami państwo-

wymi oraz uhonorowany licznymi wyróżnieniami, m.in. w 2012 roku Sejmik Województwa Lubuskiego nadał Edwardowi Dębickiemu tytuł „Honorowego Obywatela Województwa Lubuskiego". Warto dodać, że w 2001 roku Edward Dębicki wygrał plebiscyt mieszkańców województwa lubuskiego na Lubuszanina XX wieku. Obecnie 90-letni Edward Dębicki należy do ostatniej generacji Cyganów, którzy wędrowali taborami. Okres taborowych wędrówek Edwarda Dębickiego przypadł na lata II wojny światowej i następnie pierwszą dekadę lat powojennych. W 1952 roku tabor Edwarda Dębickiego ostatecznie zatrzymał się na stałe w Gorzowie Wielkopolskim. Swoje wspomnienia z taborowych wędrówek Edward Dębicki zawarł w dwóch tomach wspomnień: „Ptak umarłych" (Dębicki 2004) oraz „Wczorajszy ogień. Ptak umarłych II" (Dębicki 2012). Tytułowy „ptak umarłych" symbolizuje sowę, ptaka, który według wierzeń Romów przynosi nieszczęście. Wspomnienia Edwarda Dębickiego z czasów taborowych wędrówek są nacechowane traumatycznymi przeżyciami z dziesiątkowania Cyganów w latach niemieckiej okupacji na Wołyniu (Dębicki 2004, s. 73-90). Z kolei po II wojnie światowej Edward Dębicki był świadkiem wydarzeń związanych z przymusowym osiedleniem Cyganów w PRL (Dębicki 2012, s. 39-119). Dlatego też opublikowane jego wspomnienia są ważne, tym bardziej, jeżeli uświadomimy sobie, że Edward Dębicki reprezentuje społeczność, którą cechuje mniejsze przywiązanie do tradycji piśmienniczej. Wymienione dwa tomy wspomnień Edwarda Dębickiego odnajdziemy m.in. w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim oraz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze. W zbiorach bibliotecznych gorzowskiej książnicy oraz książnicy zielonogórskiej znajdziemy także bajki Edwarda Dębickiego wydane w 2017 roku. Należy zaznaczyć, że nie są to typowe bajki dla dzieci, lecz raczej baśnie, zrodzone z wyobraźni, zwyczajów, wierzeń, a także pamięci Cyganów. Jak podkreśla Beata Orłowska, w każdej kulturze każdego narodu odnajdujemy bajki, baśnie, legendy i mity. Znaczenie ich polega na tym, że pomagają one spisać różne doświadczenia, stają się świadectwem przeżyć, często ubarwionych, które są przekazywane kolejnym pokoleniom. Właśnie bajki i baśnie dotykają ludzkiej tożsamości, wyborów moralnych, pozwalają poznać daną kulturę (Orłowska 2017a, s. 91-95). Przytoczone stwierdzenie Beaty A. Orłowskiej jest niezwykle aktualne w odniesieniu do bajek Edwarda Dębickiego. Edward Dębicki jest także autorem wierszy opublikowanych w 1993 roku pod tytułem „Teł nango boliben. Pod gołym niebem" (Dębicki 1993, s. 6-45). Wymieniony tomik poezji został opatrzony wstępem Jerzego Ficowskiego. Zdaniem Ficowskiego wiersze Edwarda Dębickiego wywodzą

się z przywiązania do tradycji i do dawnych obyczajów oraz wspomnień bezpowrotnie utraconej wędrówki (Ficowski 1993, s. 5).

Nie można także pominąć publikacji dedykowanych Edwardowi Dębickiemu. Na uwagę zasługują dwa opracowania zbiorowe znajdujące się w zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim oraz Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze. Pierwsze opracowanie zatytułowane „Cyganie/Romowie w Polsce. Dawne i współczesne konteksty 1964 roku" (Orłowska, Krzyżanowski 2015) zostało dedykowane Edwardowi Dębickiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin oraz sześćdziesiątą rocznicę pracy twórczej i artystycznej. Warto dodać, że autorem posłowia w przytoczonym opracowaniu jest nieżyjący już wybitny polski antropolog kultury oraz kulturoznawca prof. Wojciech J. Burszta (Burszta 2015, s. 299-302).

Z kolei drugie opracowanie zatytułowane „Kustosz cygańskiej pamięci" jest księgą dedykowaną Edwardowi Dębickiemu w 85. rocznicę urodzin oraz 65. rocznicę pracy twórczej i artystycznej (Krzyżanowski i in., 2019). Warto dodać, że w gronie autorów dwóch wymienionych opracowań okolicznościowych dedykowanych Edwardowi Dębickiemu znaleźli się przyjaciele Jubilata oraz wybitni reprezentanci środowiska naukowego zajmujący się tematyką cygańską.

Ponadto w zbiorach bibliotecznych gorzowskiej oraz zielonogórskiej książnicy znajdziemy jedyne jak dotąd opracowanie poświęcone w całości Alfredzie Markowskiej i zatytułowane „Na dzia doj, Romnije. Nie idź tam, Cyganeczko" (Daszkiewicz, Doliński 2017). Należy dodać, że publikacja została wydana w języku romskim. Autorami opracowania są Halina Daszkiewicz oraz Robert Doliński, wnuk Alfredy Markowskiej. Wymienione opracowanie ukazało się w 2017 roku z inicjatywy Związku Romów w Polsce. Treść opracowania przedstawia życie Alfredy Markowskiej na tle wydarzeń II wojny światowej, traumę związaną z wymordowaniem jej taboru oraz heroizm Alfredy Markowskiej związany z ratowaniem dzieci przed zagładą w czasie niemieckiej okupacji. Warto wspomnieć, że w 2006 roku za swoją odwagę i heroizm Alfreda Markowska została odznaczona przez Prezydenta RP Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski. Z kolei 15 września 2017 roku Alfredzie Markowskiej został nadany tytuł Honorowego Obywatela Gorzowa Wielkopolskiego (Daszkiewicz, Doliński 2017, s. 49-53). Należy dodać, że Alfreda Markowska zmarła 30 stycznia 2021 roku w wieku 94 lat i została pochowana na cmentarzu komunalnym w Gorzowie Wielkopolskim.

Regionalne zbiory archiwalno-biblioteczne jako źródło pracy dla badaczy

Jak już nadmieniono, regionalne zbiory archiwalno-biblioteczne dotyczące Cyganów na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej są obszerne i charakteryzują się różnorodną treścią. Zbiory te dokumentują przede wszystkim życie Cyganów na Ziemi Lubuskiej w rzeczywistości społeczno-politycznej PRL. Dla pełnego obrazu należy wymienić jeszcze dwa teksty zamieszczone w czasopismach naukowych i dotyczące życia Cyganów na Ziemi Lubuskiej w czasach Polski Ludowej: (Krzyżanowski 2013, s. 39-57), (Krzyżanowski, Wasilewski 2018, s. 251-264). Natomiast jedynie nieliczne publikacje odnoszą się do tematyki Cyganów na Ziemi Lubuskiej po przełomie politycznym w Polsce w 1989 roku. W tym miejscu należy wskazać na teksty w czasopismach naukowych dotyczące polityki publicznej wobec Cyganów (Krzyżanowski 2018; Popieliński, Łuczak 2022; Orłowska 2017b).

Nie można zapomnieć także o prasie regionalnej poruszającej tematykę dotyczącą Cyganów na Ziemi Lubuskiej. W tym miejscu należy wymienić trzy tytuły prasowe: „Gazetę Lubuską", regionalne wydanie „Gazety Wyborczej" oraz ukazujący się w latach 1980-2009 tygodnik „Ziemia Gorzowska". Wymienione tytuły prasowe szczególnie wiele miejsca poświęcały odbywającym się nieprzerwanie od 1989 roku w Gorzowie Wielkopolskim Międzynarodowym Spotkaniom Zespołów Cygańskich „Romane Dyvesa". W sposób szczególny warto zwrócić uwagę na teksty zamieszczone na łamach „Gazety Lubuskiej" na przestrzeni ostatnich lat poświęcone znanym i związanym z Ziemią Lubuską Cyganom: Edwardowi Dębickiemu i Alfredzie Markowskiej. Warto nadmienić, że zarówno Edward Dębicki, jak i Alfreda Markowska zostali wyróżnieni honorowym obywatelstwem Miasta Gorzowa Wielkopolskiego. Bez wątpienia regionalne zbiory archiwalno-biblioteczne stanowią wartościowy materiał dla badacza. Jednak badacz zajmujący się tematyką cygańską i korzystający z regionalnych zbiorów archiwalno-bibliotecznych powinien czynić to w sposób umiejętny. Ważną rolę odgrywa umiejętność wartościowania dokumentacji i jej selekcji.

Ponadto w przypadku badań nad społecznością romską badacz musi pamiętać, że zajmuje się grupą inną kulturowo niż własna, w której się wychował. Badanie społeczności cygańskiej nie jest proste, wynika to m.in. z ograniczeń poznawczych będących rezultatem kierowania się stereotypami. Jednocześnie należy mieć na uwadze, że główna sfera wartości organizujących życie wewnętrzne Cyganów opiera się na naczelnej zasadzie *romanipen.* Jednocześnie społeczność romską charakteryzuje mocno zakorzeniona wspólnotowość. Niewątpliwie są to fakty, wobec których nie można przejść obojętnie. Warto zaznaczyć, że praca badawcza dotycząca tematy-

ki cygańskiej posiada charakter interdyscyplinarny i dlatego co do zasady powinna łączyć przede wszystkim perspektywy: historyczną, socjologiczną i kulturoznawczą.

Podsumowanie

Ziemia Lubuska jest regionem, w którym od lat spotykamy się z fenomenem wielokulturowości. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że wielokulturowość jest znakiem rozpoznawczym regionu. Niepodważalny udział ma w tym społeczność cygańska wraz ze swoimi wybitnymi przedstawicielami: Bronisławą Wajs-Papuszą, Edwardem Dębickim i Alfredą Markowską. Należy stwierdzić, że regionalny zasób archiwalno-biblioteczny dotyczący obecności Cyganów na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej jest obszerny. Dotyczy to zarówno dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych w Gorzowie Wielkopolskim i Zielonej Górze, jak również publikacji dostępnych dla czytelnika w gorzowskiej i zielonogórskiej książnicy. O wartości regionalnego zasobu archiwalno-bibliotecznego dotyczącego Cyganów na Ziemi Lubuskiej decyduje jego zawartość.

W przypadku zasobów archiwalnych są to dokumenty o różnym stopniu treści i koncentracji informacji. Dokumenty te zostały głównie wytworzone przez terenowy aparat państwowy. Z kolei na regionalne zbiory biblioteczne poświęcone Cyganom na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku składają się przede wszystkim opracowania autorstwa regionalistów oraz przedstawicieli gorzowskiego i zielonogórskiego środowiska naukowego. Należy zaznaczyć, że regionalne zbiory archiwalno-biblioteczne jako jedyne w kraju zawierają obszerną dokumentację poświęconą Bronisławie Wajs-Papuszy.

Literatura | References

Bończuk L. (1996), Papusza czyli wolność tajemna, Wydawnictwo Rolland, Gorzów Wielkopolski, s. 6-10.

Bończuk L. (2014), „Wybitni gorzowscy Cyganie", [w:] Gorzów miastem wielu kultur, red. B. A. Orłowska, P. J. Krzyżanowski, Państwowa Wyższa Szkoła im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski, s. 181-194.

Burszta W. J. (2015), Posłowie, [w:] Cyganie/Romowie w Polsce. Dawne i współczesne konteksty 1964 roku, red. P. J. Krzyżanowski, B. A. Orłowska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski.

Daszkiewicz H., Doliński R. (2017), Na dzia doj, Romnije. Nie idź tam, Cyganeczko, Związek Literatów Polskich, Gorzów Wielkopolski.

Dębicki E. (1993), Teł nango boliben. Pod gołym niebem, Wydawnictwo Promocyjne „Albatros", Szczecin.

Dębicki E. (2004), Ptak umarłych, Biblioteka Narodowa, Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Bronisławy Wajs-Papuszy, Warszawa, s. 73-90.

Dębicki E. (2012), Wczorajszy ogień. Ptak umarłych II, Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Bronisławy-Wajs Papuszy, Gorzów Wielkopolski.

Ficowski J. (1985), Cyganie na polskich drogach, Wydawnictwo Literackie, Kraków-Wrocław, s. 252-278.

Ficowski J. (1993), Słowo wstępne, [w:] Dębicki E., Teł nango boliben. Pod gołym niebem, Wydawnictwo Promocyjne „Albatros", Szczecin, s. 5.

Kamińska K. (1992), Posłowie – Tajemnice Papuszy, [w:] Papusza czyli wielka tajemnica, red. J. Sikora, Gorzowska Oficyna Wydawnicza, Gorzów Wielkopolski, s. 132-134.

Kledzik E. (2023), Perspektywa poety. Cyganologia Jerzego Ficowskiego, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Krzyżanowski P., Pytlak G., Bończuk L. (2002), Cyganie. Mity i fakty, Stowarzyszenie Twórców i Przyjaciół Kultury Cygańskiej im. Bronisławy Wajs-Papuszy, Gorzów Wielkopolski, s. 64-65, 148-176.

Krzyżanowski P. J. (2013), Romowie na Ziemi Lubuskiej w polityce bezpieczeństwa wewnętrznego państwa w latach 1945-1989, [w:] Kwestia romska w kontekście bezpieczeństwa wewnętrznego, red. E. Szyszlak, T. Szyszlak, Fundacja Integracji Społecznej PROM, Wrocław, s. 39-57.

Krzyżanowski P. J. (2014), Cyganie w Gorzowie Wielkopolskim – wymuszone osiedlenie, [w:] Gorzów miastem wielu kultur, red. B. A. Orłowska, P. J. Krzyżanowski, Państwowa Wyższa Szkoła im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski, s. 45-62.

Krzyżanowski P. J. (2017), Między wędrówką a osiedleniem. Cyganie w Polsce w latach 1945-1964, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski, s. 177-193.

Krzyżanowski P. J. (2018), Realizacja rządowego programu integracji społeczności romskiej w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego, „Polityka i Społeczeństwo", 2(16), s. 130-141.

Krzyżanowski P. J., Wasilewski K. (2018), The Polish People's Republic State Apparatus and the Roma people in the Lubuskie Region, „Przegląd Narodowościowy – Review of Nationalities", nr 8, s. 251-264.

Krzyżanowski P. J., Orłowska B. A., Wasilewski K. (red.) (2019), Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski.

Krzyżanowski P. J. (2021), Między przymusowym osiedleniem a presją asymilacyjną państwa. Cyganie/Romowie w Polsce w latach 1964-1989", Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski, s. 350-355.

Kuźniak A. (2013), Papusza, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.

Łuczak A. (2013), Sytuacja ludności romskiej na Ziemi Lubuskiej w XX wieku, Związek Romów Polskich, Szczecinek, s. 17-18, 24-26.

Machowska M. (2011), Bronisława Wajs-Papusza: między biografią a legendą, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.

Machowska M. (2020), Ja, cygańska dziewczyna, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski.

Mróz L. (2014), Cygan czy Rom. Konteksty znaczeń, [w:] Romowie w Europie. Tożsamość i współczesne wyzwania, wydanie II zmienione i rozszerzone, red. J. Faryś, P.J. Krzyżanowski, B.A. Orłowska, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski, s. 15-30.

Nowak-Małolepsza F. (2011), Mniejszości narodowe na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 125-143.

Orłowska B. A., Krzyżanowski P. J. (red.) (2015), Cyganie/Romowie w Polsce. Dawne i współczesne konteksty 1964 roku, Państwowa Wyższa Szkoła im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski.

Orłowska B. A. (2017a), Stereotypy i ich przezwyciężanie. Rola baśni cygańskich w poznaniu Cyganów/Romów" [w:] Świat Cyganów. Problemy Romów, red. C. Obracht-Prondzyński, B. Dejna, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk, s. 91-95.

Orłowska B. A. (2017b), Edukacja dzieci romskich na Ziemi Lubuskiej w latach 2004-2015, „Acta Politica Polonica" 2(40), s. 73-90.

Pawłowski A. (1973), Cyganie. Studia nad przestępczością, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra, s. 51-63, 209-228, 229-234.

Popieliński P., Łuczak A. (2022), Polityka Publiczna wobec Romów w Polsce na przykładzie województwa lubuskiego, [w:] „Wschodnioznawstwo", tom 16, s. 299-315.

Rymar D. A. (2014), Akta dotyczące mniejszości narodowych po roku 1945 w Archiwum Państwowym w Gorzowie Wielkopolskim (na przykładzie miasta Gorzowa), [w:] Gorzów miastem wielu kultur, red. B. A. Orłowska, P. J. Krzyżanowski, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski, s. 36-39.

Rymar D. A. (red.) (2017a), Bronisława Wajs-Papusza (1908-1987) – biografia i dziedzictwo, Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski, s. 7-13.

Rymar D. A. (2017b), Papusza w zbiorach Archiwum Państwowego w Gorzowie czyli próba demitologizacji biografii poetki, [w:] Bronisława Wajs-Papusza (1908-1987) – biografia i dziedzictwo, red. D. A. Rymar, Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski, s. 28-38.

Sikora J. (red.) (1992), Papusza czyli wielka tajemnica, Gorzowska Oficyna Wydawnicza, Gorzów Wielkopolski.

Sokółka A., Zielińska D. (oprac.) (2018), Bronisława Wajs Papusza. Zestaw bibliograficzny, Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski, s. 19-202.

Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (t.j. Dz.U. z 2026 r. poz. 75).

Materiały źródłowe | Primary sources

Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim (APG), Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gorzowie Wielkopolskim (PMRN), „Rejestr rodzin cygańskich osiadłych w Gorzowie", 1971-1973, sygn. 1581.

Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim (APG), Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Gorzowie Wielkopolskim (PPRN), sygn. 1509, Pismo okólne PWRN w Zielonej Górze, 7 VI 1952, k. 551.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zielonej Górze (KWPZPR), sygn. 529 a, Uchwała nr 452/52 Prezydium Rządu z dnia 24 maja 1952 r. w sprawie pomocy ludności cygańskiej przy przechodzeniu na osiadły tryb życia, k. 1-3.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zielonej Górze (KWPZPR), sygn. 529 b, k. 4-6.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), Lubuskie Towarzystwo Naukowe w Zielonej Górze (LTN), sygn. 647 a, Józefat Zywert, „Procesy osiedlania się ludności cygańskiej w województwie zielonogórskim", Gorzów Wielkopolski 1973, s. 170.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), Lubuskie Towarzystwo Naukowe w Zielonej Górze (LTN), sygn. 647 b, Józefat Zywert, „Procesy osiedlania się ludności cygańskiej w województwie zielonogórskim", Gorzów Wielkopolski 1973, k. 4.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), Urząd Miejski w Zielonej Górze (UMZG), sygn. 303, Informacja Wydziału Spraw Wewnętrznych Urzędu Wojewódzkiego w Zielonej Górze o ludności cygańskiej za okres 1973 i I półrocze 1974 r., k. 32.

Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG), Związek Literatów Polskich. Oddział w Zielonej Górze (ZLP), sygn. 32, Akta osobowe Bronisława Wajs-Papusza, 1984 r.